

UNDERVISNINGS
MINISTERIET

Vejledning til faget livsanskuelse

almen voksenuddannelse

juli 2017

Indhold

INDLEDNING	4
1. IDENTITET OG FORMÅL	5
1.1 Identitet	5
1.2 Formål	6
2. FAGLIGE MÅL OG FAGLIGT INDHOLD	7
2.1 Faglige mål	7
2.2 Kernestof	10
2.2.1 Ethiske positioner	10
2.2.2 Eksistensfilosofi	11
2.2.3 Religiøse og ateistiske livstydninger	12
2.2.4 Samfund, demokrati og menneskerettigheder	14
2.2.5 Identitetsdannelse før og nu	15
2.3 Supplerende stof	16
3. TILRETTELÆGGELSE	17
3.1 Didaktiske principper	17
3.2 Arbejdsformer	18
3.3 It	20
3.4 Samspil med andre fag	20
3.5 Typer af undervisningsmaterialer	21
3.6 Progression	22
4. EVALUERING	23
4.1 Løbende evaluering	23
4.1.1 Evalueringspunkter til overvejelse	23
4.1.2 Mundtlig og skriftlig evaluering	24
4.2 Prøveformer	25
4.2.1 Prøvens forløb	27
4.2.2 Selvstuderende	28
4.3 Bedømmelseskriterier	28
4.3.1 Vejledende karakterbeskrivelser	29
5. FAGLIG LÆSNING	31
6. BÆREDYGTIG UDVIKLING	33

7. PARADIGMATISKE EKSEMPLER	34
7.1 Eksempel 1: Eksistens – at finde mening	35
7.2 Eksempel 2: Bioetik	37
7.3 Eksempel 3: Medborgerskab	39
7.4 Eksempel 4: Identitet i det senmoderne samfund	41
7.5 Eksempel 5: Næstekærlighed	43
7.6 Eksempel 6: Renæssancemennesket	45

Vejledning til faget

livsanskuelse

Indledning

Vejledningen indeholder uddybende og forklarende kommentarer til læreplanens enkelte punkter samt en række paradigmatiskke eksempler på undervisningsforløb. Vejledningen er et af ministeriets bidrag til faglig og pædagogisk fornyelse. Det er derfor hensigten, at den ændres forholdsvis hyppigt i takt med den faglige og den pædagogiske udvikling. Eventuelle ændringer i vejledningen vil blive foretaget pr. 1. juli.

Citater fra læreplanen er anført i kursiv.

Vejledningen indeholder eksempler på, hvad der kan arbejdes med i undervisningen og hvordan arbejdet kan tilrettelægges. Det er vigtigt at understrege, at der kun er tale om påbud, når det eksplicit fremgår – det være sig i form af citater fra læreplanen, anført i kursiv, eller i form af formuleringer med ”skal” og ”bør”.

1. Identitet og formål

1.1 Identitet

”Livsanskuelse er et dannelsesfag, der beskæftiger sig med de eksistentielle problemstillinger, der udspringer af menneskets tilværelse. Faget inddrager filosofiske, religiøse og samfundsmæssige synsvinkler på menneske, samfund og kultur. Livsanskuelse bygger på samspillet mellem de nævnte synsvinkler og har fokus rettet mod tilværelsens værdimæssige aspekter. Gennemgående i faget er en historisk dimension, som kan belyse menneskets nutidige livsvilkår.” (Læreplanen, afsnit 1.1)

Undervisningsfaget livsanskuelse er et fag, der tager udgangspunkt i eksistentielle, værdibaserede emner og problemstillinger. Det er således tilværelsens normative dimensioner, der er i fokus.

Livsanskuelse beskæftiger sig med en bred vifte af humanistiske, samfundsmæssige og aktuelle problemstillinger. De omhandler menneskets forestillinger om naturen, om andre mennesker og om sig selv op gennem historien.

Livsanskuelse integrerer filosofiske, religiøse og samfundsmæssige synsvinkler:

- *Filosofiske synsvinkler:* etik, eksistens og politisk filosofi
- *Religiøse synsvinkler:* religioners tilværelsestolkning, herunder værdibegreber og kulturel betydning
- *Samfundsmæssige synsvinkler:* politiske ideologier (værdibetragtninger vedrørende samfundets indretning) og sociologiske forhold (de sociale aspekter af menneskets tilværelse, herunder relationen mellem individer set i forhold til samfundets struktur), samspillet mellem menneske og samfund – menneskets forestillinger om det gode samfund og samfundets indvirkning på mennesket.

De filosofiske, religiøse og samfundsmæssige synsvinkler lægges på menneske, samfund og kultur. Det er mennesket, der er omdrejningspunktet for alle emner og problemstillinger – mennesket som værdisættende og -tolkende væsen. Synsvinklerne lægges også på mennesket som samfundsvæsen, der indgår i relationer med andre mennesker og institutioner på flere niveauer. Mennesket er både skaber og en del af kultur, og det er begge aspekter – den skabende og forbrugende tilgang – der indgår i faget.

Livsanskuelse er et bredt funderet fag, der samler trådene i sammenhængende betragtninger og overvejelser. Alle har qua menneske som minimum et ureflekteret værdigrundlag, som udgør det ståsted i tilværelsen, hvorfra vurderinger foretages. Faget livsanskuelse tager udgangspunkt i sådanne forudsætninger, idet der arbejdes hen imod et mere reflekteret værdigrundlag.

Den historiske dimension er gennemgående i faget. Menneskets syn på livet er kontekstbestemt. Når menneskets livsanskuelser således også er historisk formet, kan historiske per-

spektiver kaste lys over nutidige livsvilkår. Den historiske dimension viser foranderligheden i menneskets tilværelse, og netop tilværelsens foranderlighed er central i faget.

Livsankuelse har som fag ingen søskende i hverken grundskolen, i erhvervsuddannelserne eller i de gymnasiale uddannelser. Men livsankuelse er formet under inspiration af faget idéhistorie, der "lægger et både historiserende og aktualiserende perspektiv på vigtigste idéer og tanker, som har kendetegnet den vestlige verden siden antikken." (www.ifi.au.dk)

Faget kan være en god forberedelse for de kursister, der senere vil følge undervisning i fag, hvor man analyserer, diskuterer og forholder sig til eksistens, etik og værdier. Det vil typisk være fag som filosofi, religion, samfundsfag, psykologi, oldtidskundskab, kulturforståelse og dansk.

1.2 Formål

"Kursisterne skal gennem undervisningen i livsankuelse møde forskellige livssyn og teorier, der sætter egne livsankuelser i perspektiv. Undervisningen i livsankuelse skal sætte kursisterne i stand til at forholde sig til udsagn og argumenter, der bygger på forskellige værdigrundlag. Undervisningen søger at udvikle kursisternes selv- og omverdensforståelse, der relateres til såvel nationale som internationale forhold i det globale samfund. Dermed bidrager livsankuelse til at skabe et fagligt fundament for personlig og ansvarlig stillingtagen og handling over for medmennesket i et moderne, flerkulturelt og demokratisk samfund." (Læreplanen, afsnit 1.2)

Kursisterne skal i livsankuelse møde mangfoldighed. Formålet understreger, at kursisterne skal kunne forholde sig til forskellige livssyn, forskellige teorier og forskellige værdigrundlag, der tilsammen belyser den eksistentielle mangfoldighed, som kursisternes egne livsankuelser er en del af. Derved bliver deres egne livsankuelser udfordret – til en mere kvalificeret personlig afklaring.

Ordet 'møde' skal signalere, at kursisterne så at sige skal konfronteres med forskellige livssyn og dermed ikke blot indtage et teoretisk, distanceret forhold til dem. I et møde indlever man sig i andres perspektiver på tilværelsen, og det vil kunne ske stærkest, hvis mennesker gør rede for deres personlige livssyn. Hermed lægger faget livsankuelse ikke op til, at formålet alene er kursisternes udveksling af personlige erfaringer. Det faglige fokus sætter i stedet teorier og erfaringer i relation til hinanden med det formål på den ene side, at teorier kvalificerer erfaringer, på den anden side at erfaringer kaster et både motiverende og kritisk blik på teorier.

I enhver livsankuelse indgår både selvforståelse og omverdensforståelse, men disse skal ses i en indbyrdes sammenhæng. Formålet med undervisning i livsankuelse er derfor på den ene side kundskab om forskellige livsankuelser, hvor perspektivet strækker sig fra lokale til globale forhold. På den anden side skal kursisterne udvikle en personlig afklaring og stillingtagen. På denne måde spiller kundskab og en personlig dimension sammen i faget livsankuelse. Det er netop i denne forstand, at livsankuelse er et dannelsesfag. Det er væsentligt i

denne proces, at det er det faglige fundament, der er grundlag for både kundskab og den personlige dimension. Af samme grund skal argumenterne trækkes frem, så drøftelser af eksistentielle problemstillinger ikke blot bliver til ureflekteret, personligt meneri.

Formålet i faget understreger en praksisdimension, hvor det faglige fundament og den personlige afklaring danner et grundlag for handling over for medmennesket – et grundlag, der bygger på tolerance og ligeværd.

Dannelse

”I forestillingen om et dannet menneske, sådan som det blev brugt, før det gik af mode, ligger der noget andet og langt vigtigere end de pæne og overfladiske manerer. Bag begrebet ligger forestillingen om, at et menneske med dannelse er selvstændigt og autonomt, at det har en basis for at træffe egne afgørelser, at det har kontrol over sit eget liv, at det ikke lader sig manipulere, at det har en rig vifte af alsidige kundskaber og færdigheder osv. Den norske filosof Jon Hellesnes siger det sådan: ”Dannelse indebærer distance og en mulighed for at reflektere kritisk over sin situation.””

Svein Sjøberg, 2005 (Hellesnes 1997)

2. Faglige mål og fagligt indhold

2.1 Faglige mål

“Kursisten skal kunne:

- identificere og beskrive eksistentielle og etiske problemstillinger*
- gøre rede for teorier, der udspringer af filosofiske, religiøse og samfundsmæssige overvejelser*
- demonstrere forståelse af livsanskuelsers betydning for individ, samfund og kultur*
- vurdere udsagn og argumenter, der bygger på forskellige livssyn og værdigrundlag*
- perspektivere livsanskuelsers historiske og nutidige betydning.”* (Læreplanen, afsnit 2.1)

De faglige mål er kompetencemål, der udtrykker, hvad kursisten *skal kunne* ved undervisningens afslutning. Kursisten skal kunne bruge sine indsigter meningsfuldt i relevante sammenhænge. Kompetencemålene er udtrykt i adfærdstermer. Kompetencerne kan ses eller høres i den forstand, at de kan sprogliggøres. Det er gennem *sprøget*, at kursisten skal *vise*, hvad han/hun *kan*.

De faglige mål i livsanskuelse forklares i det følgende.

”Kursisten skal kunne

- *identificere og beskrive eksistentielle og etiske problemstillinger”*

Kursisten skal kunne se, hvilke problemstillinger der er eksistentielle og etiske, og hvilke der ikke er det. Det drejer sig om at kunne se det karakteristiske i de problemstillinger, der udspringer af menneskets tilværelse, hvoraf nogle altså hverken er eksistentielle eller etiske.

Derudover skal kursisten også kunne beskrive problemstillingerne, altså udtrykke dem over for andre så det står klart, hvad problemstillingerne er.

Eksistentielle problemstillinger knytter sig til den menneskelige eksistens og er i den forstand almene, fx lykke, angst og søgen efter mening. Etiske problemstillinger er normative, hvor der ligger vurderinger til grund for stillingtagen og handling over for andre mennesker. Det kan fx dreje sig om principper for den gode handling, problematiseringer af genteknologiens betydning for mennesker og spørgsmål om menneskelig værdighed og anerkendelse.

- *”gøre rede for teorier, der udspringer af filosofiske, religiøse og samfundsmæssige overvejelser”*

Kursisten skal kunne gøre rede for teorier. Der ligger i ’gøre rede for’, at kursisten kan formulere teorierne sammenhængende på grundlag af en vis forståelse, hvilket er et taksonomisk niveau over at kunne gengive eller beskrive.

Filosofiske og religiøse overvejelser dækker her spektret fra ateistiske, rationelle overvejelser til overvejelser, der følger af trossætninger og metafysiske betragtninger, således som de bl.a. kommer til udtryk i filosofisk-etiske teorier og verdensreligionerne. Samfundsmæssige overvejelser refererer til samfundsmæssige betragtninger i bred forstand, hvor lokale, nationale, internationale eller globale niveauer indgår.

- *”demonstrere forståelse af livsanskuelsers betydning for individ, samfund og kultur”*

Forståelse indebærer indsigt i sammenhænge og anvendelse af faglige begreber. Sammenhænge gælder forholdet mellem forskellige livsanskuelser og de mennesker, der udfolder sig i forskellige samfund og kulturer.

Forståelsen gælder her livsanskuelsers *betydning* for individ, samfund og kultur. Heri ligger to dimensioner, dels hvad livsanskuelserne i sig selv går ud på, dels hvilke konsekvenser (betydning) de konkret har, har haft eller kan have for mennesker. For så vidt det er *abstrakte* livsanskuelsers betydning for *konkrete* livsforhold, der er i fokus, er det samtidig spillet mellem teori og praksis, der er i fokus.

- *”vurdere udsagn og argumenter, der bygger på forskellige livssyn og værdigrundlag”*

De udsagn og argumenter, der indgår i forskellige livsanskuelser, udspringer af et værdigrundlag. Det er denne sammenhæng mellem værdigrundlag, udsagn og argumenter, som vurderingen skal rette sig mod.

Sagt på en anden måde kan man til en livsanskuelse spørge, om den er sammenhængende og modsigelsefri – og svare på, hvorvidt man på dette grundlag kan tilslutte sig livsanskuelsen eller elementer af den.

I en vurdering skal kursisten kunne afveje og bedømme. Dette er et højt taksonomisk niveau, for det forudsætter både redegørelse og analyse – ellers foretages vurderingen ikke på et fagligt grundlag.

- ”perspektivere livsanskuelsers historiske og nutidige betydning”

Perspektivering er at kunne sætte eksempelvis en tekst ind i en større sammenhæng. Kursisten skal kunne perspektivere den enkelte etiske eller eksistentielle problemstilling i forhold til de faktorer, der grænser op til problemstillingen. Denne perspektivering kan sætte en teori i relation til praksis, eller sætte praksis i relation til teori. Perspektivering kan også sætte en problemstilling fra ét emne i relation til et andet emne, hvormed kursisten bevæger sig ud over sit hovedemne.

De fleste kursister vil ikke være bekendt med begrebet ’perspektivering’. Det vil derfor være hensigtsmæssigt, at læreren og kursisterne i fællesskab foretager en eksplicit perspektivering, hver gang et emne, en tekst eller en problemstilling er blevet behandlet. Alene det at vurdere, hvorvidt en perspektivering i givne tilfælde overhovedet er mulig, kan have faglig relevans i sig selv. Det er i undervisningen, at kursisten skal træne den kompetence at kunne perspektivere. Herved kan perspektivering blive et praktisk, anvendeligt forståelsværktøj for kursisten – også til prøven.

Perspektivering betegner almindeligvis det højeste taksonomiske niveau. Målopfyldelsen skal vurderes i forhold til fagets brede genstandsfelt og meritniveau D, der gør kravet til kompleksiteten i perspektiveringer begrænset.

Blooms taksonomi

Blooms taksonomi er et hierarkisk system over undervisningsmål. De er rubriceret efter sværhedsgrad, således at de laveste niveauer angiver det enkle, mens de øverste niveauer angiver det komplekse.

Niveau	Overskrift	Udvalgte nøgleord
6	Vurdering	Evaluerer Kritisere
5	Syntese	Kombinere Perspektivere
4	Analyse	Opdele Skelne
3	Anvendelse	Fortolke Skelne
2	Forståelse	Demonstrere Eksemplificere
1	Viden	Beskrive Gengive

2.2 Kernestof

”Kernestoffet er:

- a) *Etiske positioner*
- b) *Eksistensfilosofi*
- c) *Religiøse og ateistiske livstydninger*
- d) *Samfund, demokrati og menneskerettigheder*
- e) *Identitetsdannelse før og nu.*” (Læreplanen, afsnit 2.2)

De følgende redegørelser for kernestofområdernes indhold er ikke udtømmende. De giver i stedet et pejlemærke på, hvad der karakteriserer hvert område. Det er samtidig vigtigt at understrege, at der ikke er krav om, at alle de nævnte karakteristika skal inddrages i undervisningen, for at et kernestofområde kan siges at have indgået i et samlet undervisningsforløb.

2.2.1 Etiske positioner

Etik kommer af græsk og betyder sædvaner, skik. Læren om etik går ud på dels at begrunde de rette handlinger, dels at forholde sig til grundlaget for de etiske begreber. Hvad er det gode? Hvad er det onde? Overvejelser over etik har alle dage været nødvendig. At være menneske vil også sige at indgå i fællesskaber. Derfor er der brug for regler, der regulerer samværet.

En etisk position er et teoretisk ståsted, hvorfra man anlægger etiske synsvinkler på etiske problemstillinger. Blandt de mest oplagte etiske positioner at inddrage i livsanskuelse kan nævnes

- Aristoteles’ dydsetik, herunder hans tanke om ’den gyldne middelvej’
- utilitarismen (nytteetikken) hos Bentham, Moore, Mill og i nyere tid Peter Singer med udgangspunkt i grundsætningen ’størst mulig lykke for flest mulige mennesker’
- pligtetikken hos fx Kant, K.E. Løgstrup og Peter Kemp, hvor man kan tage udgangspunkt i grundbegreber som hhv. ’det kategoriske imperativ’, ’de suveræne livsyringer’ og ’det uerstattelige’.

Der er en række sammenhænge i det moderne samfund, der naturligt lægger op til etiske overvejelser – ikke kun i relation til de mennesker, man kommer i berøring med, men også i forhold til den omgivende verden og den måde, vi agerer i den. Etik kan på den baggrund anvendes i følgende sammenhænge:

Mellemmenneskeligt: Etikken er aktuel, både når det drejer sig om forskrifterne for, hvordan man skal behandle sine nærmeste: familie, venner og kolleger, når det drejer sig om, hvordan man behandler andre grupper i samfundet, på arbejdspladsen eller på uddannelsesinstitutionen, og når det drejer sig om, hvordan man behandler andre folkeslag i verden. Med udviklingen af den globaliserede verden er menneskets ansvarsområder blevet udvidet. Det gælder både inden for landets grænser og i forholdet til fjerne folkeslag.

Emnerne her kan eksempelvis være vold, utroskab, racisme, undertrykkelse, terror og holdningen hertil, krig og overvejelser om, hvordan man opnår fred.

Samfundsmæssigt: Alle de landvindinger der er opnået inden for sundhedssektoren – især inden for bioteknologien – har bevirket, at der er opstået en række etiske dilemmaer. Skellet mellem liv og død er blevet mere uklart, prioriteringen i sundhedssektoren er mere og mere nødvendig, og nye indgreb i den menneskelige organisme er problemstillinger, som alle kan blive stillet overfor.

Men det er ikke kun i sundhedssektoren, der kan være behov for etiske overvejelser. Også i relation til vores arbejde, spiller etik en stigende rolle. I dag kræver man, at virksomhedernes produktion overholder en række etiske krav, fx om ikke at forurene, ikke at benytte børnearbejde og ikke at udnytte arbejdskraften. Stadig øget vækst og forbrug er også en problemstilling, der kan tages op i denne sammenhæng.

Emnerne her kan eksempelvis være fosterdiagnostik, patentering af gener, genmanipulation, donorproblematikker, abort, aktiv dødshjælp og børnearbejde.

Forholdet til naturen: Vores forhold til naturen kalder på etiske overvejelser. Løgstrup påpegede, at mennesket har et dobbelt forhold til naturen: naturen som ophav og som omgivelse. Mennesket er på den ene side indfældet i og dybt forbundet med naturen, og på den anden side betragter mennesket også naturen som et råstof for forbrug, og som noget mennesket vil beherske.

Forholdet til naturen kan have overlap til de samfundsmæssige sammenhænge, som er beskrevet ovenfor.

Emnerne her kan eksempelvis være bæredygtig udvikling (herunder biodiversitet, økologiske balancer og kemikalieudledning), udrydningstruede dyr, genmanipulation af planter, dyreforsøg og klimaforandringer.

2.2.2 Eksistensfilosofi

Ordet eksistens kommer af latin og betyder at træde ud, at træde frem. Eksistensfilosofien beskæftiger sig således med, hvorledes mennesket træder frem og opfatter sig selv. Eksistensfilosofien definerer mennesket som et væsen, der kan forholde sig til sig selv.

Eksistensfilosofien beskæftiger sig med de problemstillinger, der følger af, at mennesket kan forholde sig til sig selv og følgelig har sin egen eksistens som livsopgave. Blandt de mest oplagte eksistensfilosofiske synsvinkler at inddrage i livsanskuelse kan nævnes

- Platons idélære – et eksempel på en tidligere periodes bud på, hvad det vil sige at være menneske. Faget livsanskuelse lægger op til, at problemstillingerne også anskues under en historisk synsvinkel

- Søren Kierkegaard – om den Enkelte, der er anbragt i verden og selv skal tage sin eksistens på sig
- Friedrich Nietzsche – om religionernes slavemoral over for overmenneskets herremoral, om Guds død og den dionysiske omvurdering af alle værdier.
- Jean-Paul Sartre – eksistentiaismen som filosofisk skole, der sætter ord på det moderne menneskes situation i en verden, der har erfaret to verdenskrige.
- Hannah Arendt og Viktor Frankl – med udgangspunkt i 2. Verdenskrig og naziregimets jødeforfølgelser, hvor menneskets eksistens ses i sammenhæng med grusomhed, meningsløshed og lidelse.

Eksistensfilosofien handler netop om det enkelte menneske, der befinder sig i en verden, hvor meningen ikke er indlysende, og hvor det i høj grad er op til den enkelte at definere og forme sit liv. Eksistensfilosofi kan på den baggrund anvendes i følgende sammenhænge:

Tro og eksistens: Tro kan være svaret på eksistensens åbenhed – som et personligt valg eller som en kulturarv. Men hvilke former kan tro antage i det moderne samfund, når det moderne projekt også har indbefattet en vis sekularisering?

Emnerne her kan eksempelvis være forholdet mellem tro, viden og eksistens, religion som grundlag for menneskets eksistens, verden uden Gud samt forholdet mellem eksistens og essens.

Fremmedgørelse og angst: Det moderne menneske er eksistentielt set overladt til sig selv. Det kan efterlade den enkelte i en tilstand af fremmedgørelse og angst. Men fremmed i forhold til hvad? Og hvordan klarer vi det almindelige liv med stress på arbejdspladsen, globalisering og usikkerhed i forhold til fremtiden?

Emnerne her kan eksempelvis være livet som spidsborger, begreberne intethed og fremmedgørelse, ondskab, lidelse, angst og fortvivlelse.

At træde i eksistens: Eksistensfilosofien forudsætter, at mennesket har frihed til at vælge, til at handle. Hermed bliver det også aktuelt at forholde sig til begrebet ansvar. Frihed, handling og ansvar hænger sammen. Mennesket *er* ikke umiddelbart i eksistens i denne forstand, men *skal træde* i eksistens.

Emnerne her kan eksempelvis være frihed, valg, handling og ansvar, at træde i karakter, meningen med livet, kærlighed, forholdet til medmennesket og forholdet mellem frihed og pligt.

2.2.3 Religiøse og ateistiske livstydninger

Religion betegner det forhold, at mennesker sætter sin eksistens i forhold til højere magter eller kræfter. Som sådan optræder begrebet religion i to betydninger i faget livsanskuelse, dels som en række trosretninger, dels som et kulturelt fænomen. Tilsammen udtrykker reli-

gion i de to betydninger forskellige religiøse livstydninger, således som de udtrykkes i skrifter, religiøs praksis og kulturelle sammenhænge.

Ateisme betegner afvisningen af, at der eksisterer nogen gud. Men ateister kan eksempelvis godt være kulturkristne eller kulturmuslimer. I faget livsanskuelse står ateistiske livstydninger i modsætning til religiøse livstydninger, om end ateistiske livstydninger ikke nødvendigvis er formuleret i direkte et opgør med religiøse livstydninger – de indbefatter blot ikke religiøse anskuelser som en del af forklaringsgrundlaget.

Blandt de mest oplagte religiøse og ateistiske livstydninger kan nævnes

- jødedom
- kristendom
- islam
- buddhisme
- naturreligioner
- humanisme
- darwinisme
- psykoanalyse.

Disse religiøse og ateistiske livstydninger indeholder et menneskesyn, som man kan sammenholde. Livstydningerne har alle deres baggrunde – i naturforhold, politiske og sociologiske forhold, i videnskabelige analyser m.m., og de baggrunde bør medtages for at kunne forstå livstydningerne. Religiøse og ateistiske livstydninger kan på den baggrund anvendes i følgende sammenhænge:

Menneskesyn: Livstydninger indbefatter et menneskesyn, som kan være en nyttig nøgle til forståelse af, hvad livstydningerne i dybere forstand indeholder. Her ses menneskesynet som en del af store fortællinger, der ofte er sammenhængende teorier om mennesket og verden. Men man kan også behandle menneskesynet på andre mere afgrænsede måder, fx via spørgsmål som: Er mennesket ondt? Er mennesket et socialt væsen? Er mennesket indrestyret eller ydrestyret?

Emnerne her kan eksempelvis være mennesket som skabt af en evig magt, mennesket i et evolutionært perspektiv, mennesket som driftsvæsen, som individ eller del af kosmos, det dualistiske menneskesyn og religiøse menneskesyn.

Religion og kultur: De fleste kender til religion, således som de er udformet i forskellige kulturer. Der kan derfor være grund til at skelne mellem en religions selvforståelse og den kulturelle prægning af religionen. Religioner har også en social funktion, der kan skabe samhørighed, moral, sprog, politik og familieopfattelser i en kultur. Ligeledes har religioner gennem tiden udbredt sit verdensbillede, der har givet anledning til sammenstød med andre opfattelser, fx de videnskabelige verdensbilleder.

Emnerne her kan eksempelvis være rituelle handlinger, livets mening, kærlighed og kultur(-forskelle), offerbegrebet, myter, pilgrimsrejser, religion og opdragelse, gudsbegrebet, kultur-religiøsitet, sekularisering og flerkulturalitet.

2.2.4 Samfund, demokrati og menneskerettigheder

Samfundstænkning tager i livsanskuelse udgangspunkt i politiske filosoffer og sociologer, der opstiller grundlag og principielle betragtninger, argumenter og lovmæssigheder for forskellige samfunds indretning og virkemåde. Tanker om samfundet kan kobles på overvejelser over ret og retfærdighed og dermed eventuelt lægge op til at inddrage retsfilosofiske positioner i undervisningen.

Demokrati er en styreform og samtidig også en politisk ideologi, der bygger på frihed, ligestilling og tolerance. Som styreform har begrebet demokrati i historiens løb antaget mange forskellige former og har en mere end 2.000 år gammel tradition bag sig. Menneskerettighederne er af nyere dato med udspring 1700-tallets oplysningstid.

Demokrati og menneskerettigheder bliver ofte nævnt i samme sætning. Det kan ses som et udtryk for, at der er en vis sammenhæng mellem de to begreber, men det er vigtigt ikke at slå begreberne sammen, som om de er identiske. Blandt de mest oplagte emner vedrørende samfund, demokrati og menneskerettigheder at inddrage i livsanskuelse kan nævnes

- Politiske ideologier
- Retsfilosofi
- Demokrati som styreform set i forhold andre styreformer som tyranni, oligarki og enevælde
- Magtens tredeling (jf. Montesquieu)
- Oplysningstidens menneskerettighedstanker
- Verdenserklæringen om menneskerettigheder (vedtaget af FN's generalforsamling 10.12.1948).

Arbejdet med samfund, demokrati og menneskerettigheder har en klar historisk dimension og kan indeholde forskellige tiders syn på folkestyre samt processen fra de tidligste inspirationskilder til vedtagelsen af menneskeretserklæringen. Samfund, demokrati og menneskerettigheder kan på den baggrund anvendes i følgende sammenhænge:

Samfundstænkning: Politisk filosofi og politiske ideologier formulerer teoretiske rammer for organisering og styring af de samfund, som mennesker lever sammen i. I nogle tilfælde er det religiøse forskrifter, der sætter rammen for en given samfundsorganisering, hvor politik og religion blandes. Begrebet retfærdighed kan indgå i mange sammenhænge og spiller selvfølgelig en betydelig rolle inden for retsfilosofi, der er placeret i spændingsfeltet mellem etik og politik, og på forestillinger om lov og retfærdighed.

Emnerne her kan eksempelvis være liberalisme og socialisme, marxisme, kommunitarisme, retfærdighed i forhold til socialliberalisme og liberalisme (Rawls vs. Nozick), naturretstænk-

ning og retspositivisme, religiøse stater, anarki samt forholdet mellem individ, stat og samfund.

Demokrati – før og nu: Fra det direkte demokratis opståen i de græske bystater til vore dages repræsentative demokrati er der sket meget. Montesquieus beskrivelse af den lovgivende, udøvende og dømmende magt markerer en af de overgange, der er en del af demokratiets historie. I en dansk kontekst har den danske foreningskultur Grundtvig og de frivillige bevægelser haft en stor betydning for udviklingen af repræsentativt demokrati byggende på tillid, aktiv deltagelse og ansvar.

Emnerne her kan eksempelvis være Platons beskrivelse af statens indretning, Kants oplysningsideal, diskussionen i Danmark mellem Hal Koch og Alf Ross (demokrati som livsform eller styreform), Montesquieu og magtens tredeling, Grundloven, andels-, idræts- og højskolebevægelsens betydning for demokratiets udvikling, social kapital og forholdet mellem enevælde og demokrati (Hobbes og Locke), medborgerskab samt forholdet mellem samtale, autoritet og kultur.

Menneskerettigheder: Menneskerettighederne har sin egen, korte historie, der går fra den amerikanske uafhængighedserklæring over den franske ständerforsamlings erklæring til Verdenserklæringen om menneskerettigheder (vedtaget af FN's generalforsamling i 1948). Sidenhen er der opstået en række afledte konventioner, fx Barnets rettigheder 1959, Europarådets menneskerettighedskonvention 1950, Menneskerettighedsdomstolen 1959, Indførelse af højkommissær for menneskerettigheder 1993 og den Internationale Krigsforbryderdomstol 1998.

Emnerne her kan eksempelvis være Verdenserklæringen om menneskerettigheder, erklæringens betydning som grundlag for dansk støtte til ulandene, afledte konventioner (jf. ovenfor), aktuelle menneskerettighedssager (nationale og internationale) og forholdet mellem kultur, livsvilkår og rettigheder.

Demokrati og menneskerettigheder har foruden et teoretisk fundament naturligvis også en praktisk virkelighed, der sætter de gode intentioner på alvorlige prøver. Denne praktiske virkelighed kan tydeliggøres gennem bl.a. kulturmøder, hvor kursisterne får mulighed for at føre dialog med mennesker fra andre kulturer om sammenhængen mellem demokrati, tolerance, etik og religion.

2.2.5 Identitetsdannelse før og nu

Identitet er et udtryk for den, man er. Identiteten er det selvbillede, man danner i en vekselvirkning mellem ens syn på sig selv og andres syn på en. Hertil kommer en vekselvirkning mellem eventuelle biologisk determinerede faktorer og betydningsfulde andre. Denne vekselvirkning foregår så altid i en given samfundsmæssig kontekst. Identitetsdannelse kan derfor ses som et samspil mellem individ og samfund, således at identitetsdannelsen ændres, når samfundet ændrer sig.

Faget livsanskuelse inddrager sociologiske synsvinkler på menneske, samfund og kultur, hvor sociologien beskriver grupper i samfundet, livsstile, socialgrupper, subkulturer, livsformer, minoriteter, generationer etc. I disse sammenhænge opstår sociale roller, som er beslægtet med identitetsbegrebet. Blandt de mest oplagte emner vedrørende identitetsdannelse at inddrage i livsanskuelse kan nævnes

- Identitetsdannelse i traditionelle samfund – tiden før 1800
- Identitetsdannelse i moderne samfund – tiden mellem 1800 og 1970
- Identitetsdannelse i senmoderne samfund – tiden efter 1970

Kernestofområdet henter sit stof fra primært sociologien, men også antropologi og filosofi kan inddrages for at belyse menneskets forskellige måder at indkredse begrebet identitetsdannelse på. Identitetsdannelse kan på den baggrund anvendes i følgende sammenhænge:

Identitetsdannelse i forskellige historiske perioder: Historisk set har samfund været karakteriseret af homogenitet mht. etnicitet, religiøsitet og livsformer. Det giver forskellige vilkår for identitetsdannelsen hos disse samfunds medlemmer. Groft sagt er traditionelle samfund kendetegnet ved religion og fælles normer, pligter og vi-følelse. Moderne samfund er kendetegnet ved religionskritik og oprør mod normer, argumenter over for pligter og en jeg-følelse over for en vi-følelse. Senmoderne samfund er kendetegnet af nyreligiøsitet og forhandling af normer, oplevelsessøgen og en udpræget jeg-følelse.

Emnerne her kan eksempelvis være kulturel frisættelse, ekspertsystemer, identitet som fortælling, livsform og livsstil, refleksivitet, normer, forholdet mellem individ, sociale klasser og segmenter.

Person og kultur: Identiteten dannes altid i kontekster, og de kan være historisk forskellige (jf. ovenfor). På en given tid er det dog alene samtidens kultur, der bliver personens referenceramme. Der vil altid være tendenser i kulturen, som personen internaliserer (ubevidst), tilegner sig (bevidst) og tilpasser sig (ubevidst og bevidst). Samtidig spørger personen sig selv: Hvem er jeg? Spørgsmålet lægger op til overvejelser om, hvorvidt det er bevidstheden, kroppen eller noget helt redje eller alting i samspil, der danner identiteten.

Emnerne her kan eksempelvis forholdet mellem det kropslige, sociale og spirituelle selv (William James), medier og socialisering, rollemodeller, kollektiv identitet og personbegrebet (selvet).

2.3 Supplerende stof

”Det vil ikke være muligt at opfylde de faglige mål på grundlag af kernestoffet alene. Supplerende stof uddyber og perspektiverer kernestoffet. Supplerende stof i livsanskuelse kan være forskellige filosofiske, religiøse og samfundsmæssige synsvinkler på menneskets tilværelse, der forankrer kernestoffet i kursistens hverdag.” (Læreplanen, afsnit 2.3)

Supplerende stof skal indgå i forskelligt omfang i løbet af det samlede undervisningsforløb, eventuelt som perspektivering eller uddybning af et givent emne. Kun derved bliver det muligt at opfylde de faglige mål.

Det supplerende stof kan i et bredt funderet fag som livsanskuelse hentes fra primært filosofi, religion og sociologi som supplement til kernestofområderne. Eksempler på supplerende stof i livsanskuelse er:

- Eksistenspsykologi, fx Frankls logoterapi
- Religiøs etik
- Minervamodellen – en teori om og model til segmentanalyse
- Genteknologi
- Bæredygtig udvikling.

3. Tilrettelæggelse

Livsanskuelse henvender sig til mennesker, der ikke har særlige *faglige* forudsætninger.

Fagets slutniveau efter 60 timer er niveau D, og derfor er det en forudsætning, at den enkelte kursist er åben over for at læse abstrakte tekster og diskutere livsnære spørgsmål og livserfaringer.

For at blive i stand til at opfylde fagets mål er det en fordel

- at have læsefærdigheder svarende til niveau G
- at have lyst til at møde og at reflektere over såvel kendte som nye problemstillinger.

Undervisningen tilrettelægges med udgangspunkt i kursisternes forskelligartede baggrunde og interesser. Undervisningen tilrettelægges endvidere, så den stimulerer til alsidig dannelse og giver rum for undren og refleksion. Endvidere skal undervisningen styrke kursisternes evne til at indgå i dialog med mennesker med en anden holdning til eksistentielle problemstillinger end deres egen.

3.1 Didaktiske principper

”Undervisningen i faget foregår som en vekselvirkning mellem teori og praktiske eksempler. Undervisningen er hovedsageligt dialogbaseret, hvor argumenter og ræsonnementer danner grundlag for tilegnelse af det faglige stof. Undervisningen baserer sig på en bred vifte af faglitteratur, journalistiske tekster, kunstneriske udtryk og mediebaserede materialer. Ved at etablere fora, hvor kursisten får lejlighed til at udtrykke sig i forhold til forskellige livssyn og værdigrundlag, udvikles kursistens selv- og omverdensforståelse. Skriftlighed er et gennemgående element for at nå fagets mål og fastholde det faglige stof.” (Læreplanen, afsnit 3.1)

Inden for de forskellige kerneområder i livsanskuelse møder kursisten forskellige teorier. En teori er et generaliseret sammenhængende bud på et område af virkeligheden, men kan også i mindre målestok være et enkelt ræsonnement, der retter sig mod en afgrænset problemstil-

ling. Teorier udtrykkes gennem tekster. Men teori bør ikke stå alene. Hvor det i undervisningen er muligt for kursisten at inddrage praksis – fx gennem interviews, besøg uden for skolen eller udveksling af relevante eksempler og erfaringer fra det praktiske liv – skal man gøre det, så teori og praksis spiller sammen.

Dialogen er det bærende fundament i undervisningen, da dialogen er en tilegnelsesform, der passer godt til konfrontation med eksistentielle emner og problemstillinger. I dialogen indgår argumentation som et uomgængeligt og gennemgående krav til kursisten. Argumentation sammenfatter her på den ene side fagteksternes og teoriernes argumentation og på den anden side kursistens argumentation, som mødes i undervisningen.

Gennem tekstlæsning og teori udvides kursistens selv- og omverdensforståelse, idet kursisten indgår i dialog med teksterne. Her kan engagementet gribe så meget ind i dialogen, at undervisningen blot bliver et rum for aflevering af synspunkter og personligt meneri. En fastholdelse af argumentation og åbenhed kan medvirke til, at man undgår, at dialogen løber af sporet og bliver til en serie af monologer.

Et varieret materialevalg kan give anledning til forskellige indfaldsvinkler til det faglige stof. Derfor skal undervisningen basere sig på en bred vifte af faglitteratur, journalistiske tekster, kunstneriske udtryk og mediebaseerede materialer. Eksempelvis kan et kunstnerisk udtryk udgøre en perspektivering af en teori, der er udtrykt i en fagtekst.

Ved at etablere forskellige scenarier i form af debatfora, rollespil og lignende kan man lade kursisten komme til orde på en anden måde. Argumentationskompetencen kan skærpes, og livstydninger kan brydes i en ufarlig atmosfære. I sådanne fora kan kursisten i højere grad møde forskellige livstydninger i den forstand, at man ræsonnerer og argumenterer som involveret deltager frem for som distanceret læser. Det vil udfordre kursisten på en anden måde og derved skærpe kursistens refleksion over egen og andres forståelse af sig selv og omverdenen.

Skriftlighed er et gennemgående element for at nå fagets mål og fastholde undervisningens indhold for derigennem at give kursisten mulighed for en reflekteret forståelse. Samtidig er skriveprocessen en måde at skærpe tænkningen på (se afsnit 3.2 nedenfor).

3.2 Arbejdsformer

”Undervisningen tilrettelægges med variation og progression i valget af arbejdsformer, hvor der tages hensyn til, at kursisten kan indtage en aktiv læringsrolle. Diskussion, debat og forskellige rollespilsformer kan tilgodese denne læringsrolle. Kursisten kan ligeledes udfordres gennem møder med folk, der kan berette om særlige erfaringer med eksistentielle forhold. En skriftlig dimension kan indgå i uddannelsesstiden i form af mindre skriveøvelser eller logbogsskrivning, der kan bestå af egne synspunkter, begrebsafklaringer, ræsonnementer, virkelighedsopfattelser mv. Endvidere opstilling af dispositioner til mundtlige oplæg.” (Læreplanen, afsnit 3.2)

Variation, progression og aktivitet er tre nøglebegreber for undervisningens tilrettelæggelse. Variation i arbejdsformerne imødekommer eksempelvis kursisters forskellige styrker, når det drejer sig om at tilegne sig et fagligt stof.

Progression i arbejdsformerne kan dreje sig om stigende kompleksitet, hvor kursisterne efterhånden behersker mere og mere på egen hånd. I begyndelsen af undervisningsforløbet kan læreren være styrende i forhold til arbejdsprocessen og give forholdsvis klare instruktioner til kursisterne. Efterhånden kan læreren først vejlede, siden samtale og til sidst være konsulent for kursisterne i forhold til arbejdsprocessen.

Det er vigtigt, at kursisterne trænes til selvstændighed, idet formålet med undervisningen er at skabe et fagligt fundament for personlig og ansvarlige stillingtagen og handling over for medmennesket i et moderne, flerkulturelt og demokratisk samfund. De faglige mål kan vanskeligt nås uden kursistaktiverende arbejdsformer, der både forudsætter og styrker selvstændighed i initiativ og tankegang. Arbejdsformer som dialog og diskussioner, kursistforedrag og -fremlæggelser samt debatscenarier og rollespil kan anvendes i dette øjemed.

I faget livsanskuelse er *et møde* en udfordring, hvorigennem kursisterne konfronteres med særlige livserfaringer, der er anderledes end deres egen. Sådanne møder kan etableres ved at invitere gæster, der kan berette om særlige livserfaringer, fx religiøse eller politiske erfaringer, dilemmaerfaringer, erfaringer med kulturmøder etc. Sådanne beretninger kan naturligvis også formidles via eksempelvis tv-udsendelser, typisk dokumentarudsendelser. Men der kan også blandt kursisterne være 'særlige livserfaringer' til stede. Læreren bør tilrettelægge undervisningen således, at sådanne møder kan finde sted. Det stimulerer den personlige stillingtagen og giver en særlig form for indsigt at møde levende erfaringer.

Med jævne mellemrum indlægges skriveøvelser, der skærper kursisters læring. Det kan være små, afgrænsede skriveopgaver eller delopgaver til et samlet arbejde, hvor kursister enkeltvis eller i grupper leverer bidrag til et samlet arbejde, fx en artikel, et essay eller en brochure. Teksterne skal naturligvis ikke bearbejdes danskfagligt eller gøres til genstand for et større rettearbejde. I stedet tjener arbejdet med at skrive teksterne et læringsformål, mens de færdige tekster kan være afsat for mundtlige arbejdsformer, så som diskussioner, debat og fremlæggelser.

Skrivning som læringsstrategi

”Skrivning gør tankerne synlige. Skrivning gør det praktisk muligt at holde rede på tankerne, finde dem frem igen og følge udviklingen af dem. Ved at gå tilbage til det, der er skrevet, kan vi omformulere planer, opdage nye net af associationer og komme videre i tænkningen. Skrivning hjælper os både til at få øje på nye sammenhænge og til at afsløre mangler og sammenhæng og forståelse. Skrivning fører til dybdelæring i stedet for overfladisk læring og hjælper os til at tilegne os fagstoffet. Skrivning kan føre til ny erkendelse og indsigt. Skrivning er altså en vigtig læringsstrategi.”

Olga Dysthe, 2001

Kursisterne kan skrive i 'holdets bog'. Fx kan kursisterne på skift påtage sig opgaven at skrive om ugens lektioner i livsanskuelse. Holdets bog kan lægges ind i institutionens elektroniske kommunikationssystem og derved hjælpe kursisterne med at danne sig et overblik over hele forløbet. Når kursisterne på denne måde inddrages i skrivning af logbog, lægges vægten på kursistaktivitet og kursisternes medansvar for undervisningen.

3.3 It

"Undervisningen tilrettelægges således, at it inddrages som redskab til opfyldelse af de faglige mål. It finder primært anvendelse i forbindelse med skriftlige arbejder, diskussionsoplæg og informationsøgning." (Læreplanen, afsnit 3.3)

Undervisningen tilrettelægges således, at it inddrages som redskab til opfyldelse af de faglige mål. It kan være fremmede for kursisternes motivation og fordybelse.

I faget livsanskuelse kan it have en hensigtsmæssig funktion på følgende måder:

- *Tekstbehandling:* It kan anvendes som skriveredskab. Idet der indgår en skriftlig dimension i faget, vil det være naturligt at bruge it hertil. Det kan være i forbindelse med skriveøvelser, notater, oplæg til prøven, logbogsskrivning m.m.
- *Materialeudveksling:* Såvel lærer som kursister kan lægge materiale i institutionens kommunikationssystem. It kan endvidere med fordel anvendes som diskussionsforum.
- *Informationsøgning:* I faget livsanskuelse kan det være hensigtsmæssigt at søge information over internettet, idet man her både kan finde tekster af teoretisk art og hverdagstekster og begivenheder, der kan sætte teorierne i perspektiv og forankre dem i virkeligheden. Herfra kan suppleres med relevante medieklip. Det er i den forbindelse vigtigt at have en kildekritisk sans i forhold til informationerne. Derudover kan en sikker anvendelse af fagtermer være medvirkende til at finde gode og relevante informationer.
- *Formidling:* It kan være anvendelig som støtteredskab til forskellige former for kursistoplæg, fx via elektroniske præsentationsprogrammer.

Det skal her understreges, at it er et redskab, der kan være hensigtsmæssigt og tidsbesparende. Det kan åbne nye muligheder. Derimod må it ikke være dominerende i den forstand, at der bliver tale om form snarere end indhold.

3.4 Samspil med andre fag

"De faglige mål styrkes gennem samspil med andre fag fra fagrækken, hvor det er relevant. Det faglige samspil tilgodeses i det omfang, tilrettelæggelsen muliggør." (Læreplanen, afsnit 3.4)

Livsanskuelse er et bredt funderet fag, idet såvel filosofiske, religiøse som samfundsmæssige synsvinkler tilsammen udgør fagets indhold. Dertil kommer en gennemgående historisk dimension. Livsanskuelse kan derfor indgå i faglige samspil med en række fag.

Umiddelbart er fagene historie, naturvidenskab, psykologi, samfundsfag og dansk de mest nærliggende fag, livsanskuelse kan indgå i samspil med

- *historie* i forbindelse med historiske perioder
- *naturvidenskab* i forbindelse med bioetiske problemstillinger og verdensbilleder
- *psykologi* i forbindelse med personligheds- og identitetsdannelse
- *samfundsfag* i forbindelse med politiske ideologier og livsformer
- *dansk* i forbindelse med litteratur og kunstneriske udtryk.

Samspil med andre fag vil naturligvis bedst kunne lade sig gøre, hvis fagene er startet nogenlunde samtidig og er skemalagt i samme tidsrum. Men den enkelte lærer kan også selv forestå samspillet ved at inddrage sine andre fagområder, for så vidt de er relevante i forhold til livsanskuelse.

3.5 Typer af undervisningsmaterialer

Fagets bredde og den store mængde af relevant litteratur gør, at nedenstående angivelser skal læses som en række eksempler, der ikke er en udtømmende oversigt. Eksemplerne er til inspiration.

Undervisningen bør altid være i tæt forbindelse med aktuelle begivenheder og debattemner. Derfor vil en del materiale skulle hentes fra aviser og elektroniske medier. Den netbaserede, letlæselige avis *Ligetil* (www.ligetil.nu) kan anbefales. Den har tillige en overskuelig søgefunktion.

Det bør tilstræbes at anvende alsidige materialer, både med hensyn til genrer og politisk/fagligt udgangspunkt.

Trykte materialer, fx

- fagbøger i filosofi, religion, sociologi og politik
- sociologiske undersøgelser
- skønlitteratur, myter og eventyr
- informationspjecer.

Film, fx

- www.filmstriben.dk
- www.youtube.com
- www.dfi.dk.

Andre medier, fx

- radioudsendelser (i uddrag)
- foto, kunst og symboler
- spil – etablerede eller holdets selvkonstruerede.

Hjemmesider, fx

- www.dr.dk/P1 (fx Rosenkjær-foredragene samt Tro og eksistens)
- www.dr.dk/dr2 (flere tv-udsendelser om tro, etik, eksistens og politik)
- <http://edu.au.dk/viden/video/> (Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, fx K. E. Løgstrups forelæsning om skolens formål)
- www.EMU.dk (undervisningsportalen EMU)
- www.um.dk (Udenrigsministeriet – andre ministerier kan være relevante)
- www.folketinget.dk (små film á 2-3 min om folketingets virke)
- www.menneskeret.dk (Center for Menneskerettigheder)
- <http://uddannelse.amnesty.dk> (Amnesty International)
- www.etiskraad.dk (Etisk Råd)
- www.ubuportalen.dk (Uddannelse for Bæredygtig Udvikling)
- Google Earth – programmet kan frit downloades.

3.6 Progression

I faget livsanskuelse ligger progressionen i

- størrelsen og kompleksiteten af kursistopgaver
- teksters sværhedsgrad
- brug af fagtermer
- krav til argumentation
- forventet abstraktionsniveau.

Kursisterne skal øge deres bevidsthed om og brug af de fagtermer, der knytter sig til det faglige arbejde. Hermed foreslås ikke en unødigt akademisering af faget, men et krav om præcis kommunikation, så kursisterne ved forløbets afslutning kan udtrykke sig klart om livsanskuelser med brug af relevante fagudtryk.

I begyndelsen af forløbet kan man stille små afgrænsede opgaver. Kravet om skriftlighed er i begyndelsen beskedent. Som holdets arbejde skrider frem, øges kravene til kursisternes aktive og selvstændige deltagelse i informationssøgning og formuleringer.

Valg af emner indgår også i overvejelserne om progression. Nogle emner kan give nyttig baggrundsviden til kommende emner, andre emner bør først inddrages, når kursisterne har en vis erfaring med fagets arbejdsmetoder og fagtermer.

På baggrund af Blooms taksonomi (se afsnit 2.1 ovenfor) kan der skabes en progression gennem opgaveformuleringerne. Fx er taksonomiske krav som at gengive, identificere eller forklare et indhold eller problemstilling mere enkle end at analysere, at se sammenhænge eller vurdere.

I afsnit 3.2 ovenfor er der endvidere beskrevet, hvordan man kan indlægge progression i valg af arbejdsformer.

4. Evaluering

4.1 Løbende evaluering

”Den løbende evaluering skal sikre kvaliteten af undervisningen samt styrke kursistens læring. Grundlaget for evalueringen er de faglige mål. Evalueringen gennemføres i såvel skriftlig som mundtlig form, således at kursisten får en klar opfattelse af det faglige standpunkt, arbejdsindsats og engagement i undervisningen. Evalueringen danner desuden grundlag for en fælles refleksion over undervisningens tilrettelæggelse.” (Læreplanen, afsnit 4.1)

Løbende evaluering skal tænkes som en integreret del af undervisningen, hvor man i et vist omfang bør have prøveformen for øje, således at noget af den løbende evaluering samtidig kan være en træning i prøveformen for kursisten. Gennem den løbende evaluering skal kursisten vise, hvad han/hun kan i forhold til et eller flere faglige mål. Synliggørelsen kan ske ved at knytte evaluering til konkrete handlinger, fx formidling af en faglig opgave.

4.1.1 Evalueringspunkter til overvejelse

Når læreren overvejer den løbende evaluerings plads og funktion i et undervisningsforløb, kan man tage udgangspunkt i følgende model:

1. Formål

- Informere kursisten om indsats og udbytte
- Informere læreren om arbejdsformer, tilrettelæggelse,
- faglighed og klasserumskultur

2. Tidspunkt

- Ved slutningen af et delforløb

3. Former

- Mundtligt/kollektivt i klassen
- Skriftligt – fx skema eller prosa
- Samtale med kursist(er)

4. Indhold

- Kursistforudsætninger
(faglige, sociale, arbejdsvaner etc.)
- Kursistarbejde
(udbytte, indsats, samarbejde etc.)
- Stoffet
(sværhedsgrad, relevans, omfang etc.)
- Arbejdsformer
(foredrag, samtale, diskussion, gruppearbejde, øvelser etc.)
- Læreren
(engagement, faglighed, pædagogik, kommunikation etc.)
- Arbejds klimaet

(respekt, tolerance, lytteevne, diskussionskultur etc.)

Selvevaluering kan være en måde at stimulere kursistens medansvar for evaluering. Det er vigtigt, at kursisten forstår de faglige mål – læringsmålene – som evalueringen sætter fokus på. Nedenstående kan fx gennemføres 1-2 måneder inde i forløbet. Læreren kan forene evaluering af kursistens læring og undervisningen ved at tage udgangspunkt i følgende spørgsmål:

Kursistens medansvar for evaluering af undervisningen og egen læring
<p>Du skal nu dels evaluere dit faglige standpunkt og din arbejdsindsats, dels evaluere undervisningens tilrettelæggelse. Du bedes derfor tænke grundigt over over følgende spørgsmål og besvare dem skriftligt:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Hvad er det, du gerne vil lære ved at gå til livsanskuelse? 2. Hvilke tilrettelæggelsesformer passer dig bedst? (læreroplæg, klasse-diskussioner, gruppearbejde, pararbejde, individuelt arbejde, tv-udsendelser, fremlæggelser) 3. Hvordan går det med at læse fagteksterne i livsanskuelse? 4. Er du grundig i din læringsproces? (Gør du arbejdet færdigt? Foretager du de nødvendige opslag? Giver du op, hvis der er noget, du ikke forstår med det samme? Stiller du spørgsmål?) 5. Dine stærke og svage faglige sider? 6. Kan du forbedre din arbejdsindsats? I så fald: Hvordan kan du gøre det? 7. Er der andet, du vil kommentere vedrørende undervisningsformen eller dig selv som kursist i faget livsanskuelse?

Evaluering skal være både bagudrettet og fremadrettet. Uanset om der er tale om selvevaluering eller andre former for evaluering, så er lærerens tilbagemelding til kursisten uomgængelig. Samtidig må evalueringen forventes at munde ud i visse forandringer såvel af undervisningens planlægning som hos kursisten mhp. de evalueringspunkter, der har været i spil.

4.1.2 Mundtlig og skriftlig evaluering

Gennem undervisningsforløbet skal der benyttes både mundtlig og skriftlig evaluering. De to overordnede evalueringsformer giver grundlag for forskellige typer af tilbagemeldinger og kan på den måde supplere hinanden. En model for dette samspil kunne være følgende:

1. Hver kursist besvarer skriftligt et skema, der skal afdække forudsætninger, forventninger og andre læringsrelevante faktorer. Læreren læser og gemmer skemaerne.
2. Lærer og kursister evaluerer fælles og mundtligt undervisningen ca. ¼ inde i forløbet.
3. Hver kursist besvarer skriftligt et skema, der skal afdække forhold vedrørende kursistens egen læring og undervisningen. Dette kan foregå ca. halvvejs i forløbet.

4. Læreren gennemfører individuelle samtaler om primært kursistens egen læring med henblik på fagligt standpunkt, kursiststil og eventuelt vejen mod prøven. Dette kan foregå ca. $\frac{3}{4}$ inde i forløbet.

Ind imellem punkterne i denne systematiske evalueringsproces foregår der stadig løbende evaluering – mundtligt på klassen eller individuelt – hvor lærer og kursist efter behov kommunikerer om forhold, der viser sig i undervisningen.

Her følger et eksempel på, hvordan skemaet, der er nævnt under punkt 1 ovenfor, kan se ud:

Nr.	Spørgsmål	Svar
1	Har du tidligere modtaget undervisning i filosofi, religion eller samfundsfag (Hvad og hvor?)	
2	Hvad er dit formål med at gå til livsankuelse?	
3	Hvad er dine forventninger til undervisningen i livsankuelse?	
4	Læser du i din fritid om filosofiske, religiøse eller politiske emner?	
5	Er der filosofiske, religiøse og politiske emner, du interesserer dig særligt for?	
6	Hvad er du bedst til i forhold til ovennævnte emner?	
7	Hvad vil du helst forbedre i faget?	
8	Er du vant til at benytte internettet?	
9	Har du problemer med at læse tekster?	
10	Har du andre bemærkninger om dig selv som kursist i livsankuelse?	

4.2 Prøveformer

”Der afholdes en mundtlig prøve.

I slutningen af uddannelsesperioden vælger eksaminanden et emne, som ligger inden for fagets rammer, og udarbejder hertil en skriftlig disposition for et oplæg om emnet. Derudover vælger eksaminanden i samarbejde med læreren et bilag, som relaterer sig til emnet. Bilaget kan være en tekst på 1-2 A4-sider, et billedmateriale eller en kort, digital sekvens. Læreren vurderer emnets, dispositionens og bilagets egnethed som eksaminationsgrundlag. Emne, disposition og bilag sendes til censor.

Eksaminanden indleder prøven med et kort mundtligt oplæg, der inddrager bilaget. Oplægget må vare 7-10 minutter. Derefter former eksaminationen sig som en samtale på baggrund af det mundtlige oplæg. Eksaminationsperioden er 25 minutter.” (Læreplanen, afsnit 4.2)

I slutningen af uddannelsestiden vælger kursisten et emne, der ligger inden for fagets rammer. Læreren vejleder kursisten i dette valg. Derefter – ligeledes i uddannelsestiden – udarbejder kursisten en skriftlig disposition for et (mundtligt) oplæg om emnet.

Den skriftlige disposition kan se således ud:

Skriftlig disposition Livsanskuelse Anja Petersen Kursistnummer 1234		Skriftlig disposition Livsanskuelse Bent Andersen Kursistnummer 4321		Skriftlig disposition Livsanskuelse Christina Nielsen Kursistnummer 1122	
<u>Emne</u>	Frihed og ansvar	<u>Emne</u>	Social ulighed	<u>Emne</u>	Identitet
<u>Disposition</u> 1. Hvad er eksistens? 2. Kierkegaard og de tre eksistensstadier 3. Bilag – frihed, angst og mod 4. Ansvar er at svare		<u>Disposition</u> 1. Ulighedsformer – hvad er ulighed? 2. Begrundelser for ulighed 3. Rawls' om ulighed og retfærdighed 4. Bilag – om retfærdighed 5. Frihed, lighed – eller ulighed?		<u>Disposition</u> 1. Hvad er identitet? 2. Identitetsdannelse før og nu 3. Frisættelse – en gave eller plage? 4. Jagten på identitet 5. Identitet og kulturel baggrund	
Bilag	”Bange for at vælge” (læserbrev)	Bilag	”Hvad er retfærdighed?” (artikel)	Bilag	”Kulturel frisættelse” (faglig tekst)
20. maj VUC Eksistensborg		19. juni VUC Biohavn		18. december VUC Selvby	

Eksaminanden angiver emnet i den skriftlige disposition.

Det er væsentligt, at eksaminanden forstår, at hvert punkt i dispositionen er væsentligt, og at der forventes at ligge gennemtænkte overvejelser bag alle punkter, som præsenteres og uddybes i såvel det mundtlige oplæg som i den efterfølgende samtale. Dispositionen er derfor ikke et stykke papir, man udfærdiger på bare to minutter.

Selve dispositionen består af et antal punkter, som eksaminanden vil uddybe i sit mundtlige oplæg. Det er eksaminanden, der er ansvarlig for valg og formulering af dispositionens punkter.

Bilaget, som eksaminanden vælger i samarbejde med læreren, kan være

- en tekst på 1-2 A4-sider
(fx en artikel, en fagtekst eller en fiktionstekst – gerne i uddrag)

- et billedmateriale
(fx et foto, en reklame eller en plakat)
- en kort, digital sekvens
(fx en videosekvens eller et lydclip).

Inden emne, disposition og bilag sendes til censor vurderer læreren, hvorvidt det samlede materiale er egnet som eksaminationsgrundlag.

Bilaget

Bilaget skal indgå i dispositionen. Kursisten medbringer både disposition og bilag til prøven. Læreren sender både disposition og bilag til censor.

4.2.1 Prøvens forløb

Prøven består af to dele: eksaminandens mundtlige oplæg, der er forberedt hjemmefra, og en efterfølgende samtale mellem eksaminator og eksaminand.

Første del er eksaminandens gennemførelse af det mundtlige oplæg, der må vare 7-10 minutter. Oplægget er en uddybelse af de enkelte punkter i dispositionen, som eksaminanden skal følge. Her må eksaminator kun bryde ind for at korrigere eventuelle misforståelser, hjælpe hvis eksaminanden går i stå eller bremse eksaminanden, hvis tiden overskrides.

Prøvens anden del er en uddybende samtale mellem eksaminator og eksaminand på baggrund af det mundtlige oplæg. Denne del varer typisk ca. 10 minutter, hvorefter der er tid til en grundig votering.

Det mundtlige oplæg

Det er vigtigt, at eksaminanden forstår, at hvert punkt i dispositionen er væsentligt, og at der forventes at ligge gennemtænkte overvejelser bag alle punkter, som præsenteres og uddybes i såvel det mundtlige oplæg som i den efterfølgende samtale. Dispositionen er derfor ikke et stykke papir, man udfærdiger på bare to minutter.

Eksaminanden bør forberede en indledning til det mundtlige oplæg. Ligeledes bør eksaminanden forberede en konklusion på sit mundtlige oplæg, så det fremstår som en meningsfuld redegørelse med en klar idé som styrende for overvejelser og valg af fagstof.

Når alt indhold i det mundtlige oplæg ligger klar, er det en god idé, at eksaminanden øver oplægget et par gange.

Det er en selvfølge, at læreren orienterer eksaminanden i god tid om de formelle krav til prøvematerialet, prøvens gennemførelse og betydningen af bedømmelseskriterierne.

4.2.2 Selvstuderende

“Den selvstuderende afleverer eksaminationsgrundlaget til institutionen senest tre uger før prøvens afholdelse. Institutionen vurderer emnets, dispositionens og bilagets egnethed som eksaminationsgrundlag.” (Læreplanen, afsnit 4.2)

Der er ingen særlige vilkår for selvstuderende.

4.3 Bedømmelseskriterier

”Bedømmelsen er en vurdering af, i hvilket omfang eksaminandens præstation opfylder de faglige mål, som er angivet i pkt. 2.1.

Der lægges vægt på, at eksaminanden kan

- a) identificere og beskrive eksistentielle eller etiske problemstillinger
- b) gøre rede for teorier, der udspringer af filosofiske, religiøse eller samfundsmæssige overvejelser
- c) demonstrere forståelse af livsanskuelsers betydning for individ, samfund og kultur
- d) vurdere udsagn og argumenter, der bygger på forskellige livssyn og værdigrundlag
- e) perspektivere livsanskuelsers historiske eller nutidige betydning.

Eksaminandens skriftlige disposition indgår ikke i bedømmelsen.

Der gives én karakter.” (Læreplanen, afsnit 4.3)

De faglige mål er kompetencemål, der udtrykker, hvad kursisten *skal kunne* ved undervisningens afslutning. Disse kompetencer er formuleret som adfærdsudtryk, der er iagttagelige, dvs. de kan ses eller høres. Inden for teoretiske områder bliver iagttageligheden en sprogliggørelse. Bedømmelsen skal derved tage udgangspunkt i det, der bliver sagt, som et udtryk for, hvad eksaminanden *kan*. Dermed *udelukkes* fornemmelser for, hvad eksaminanden *rummer*.

Præstationens styrker og mangler

”Ved vurderingen af målopfyldelsen er det således bedømmernes opgave at vægte præstationens styrke med de mangler, der måtte være i præstationen. Det er ikke ensbetydende med, at bedømmere fremover kun skal tælle fejl og mangler. Mangler er ikke nødvendigvis noget, der kan tælles – en mangel kan lige så vel være af kvalitativ art.” (<http://www.uvm.dk/uddannelsessystemet/7-trins-skalaen/anvendelse-af-7-trins-skalaen>)

Det er samtidig væsentligt at holde sig for øje, at det ikke er muligt i enhver karakterfastsættelse at inddrage alle bedømmelseskriterier med samme vægt.

4.3.1 Vejledende karakterbeskrivelser

De vejledende karakterbeskrivelser for livsanskuelse ser således ud:

**Avu: Vejledende karakterbeskrivelse
(jf. bekendtgørelse nr. 262 af 20. marts 2007 om karakterskala og anden be-
dømmelse)**

**Livsanskuelse, niveau D
Mundtlig prøve**

Karakter	Betegnelse	Beskrivelse
12	Karakteren 12 gives for den fremragende præstation , der demonstrerer udtømmende opfyldelse af fagets mål, med ingen eller få uvæsentlige mangler	<p>Eksaminanden gennemfører sit mundtlige oplæg klart og velstruktureret.</p> <p>I den efterfølgende samtale kan eksaminanden præcist identificere og beskrive eksistentielle eller etiske problemstillinger. Eksaminanden kan ubesværet gøre rede for teorier, der udspringer af filosofiske, religiøse eller samfundsmæssige overvejelser.</p> <p>Eksaminanden demonstrerer en overbevisende forståelse af livsanskuelsers betydning for individ, samfund og kultur og vurderer selvstændigt og velbegrundet udsagn og argumenter, der bygger på forskellige livssyn og værdigrundlag.</p> <p>Eksaminanden perspektiverer sikkert og selvstændigt livsanskuelsers historiske eller nutidige betydning.</p>
7	Karakteren 7 gives for den gode præstation , der demonstrerer opfyldelse af fagets mål, med en del mangler	<p>Eksaminanden gennemfører sit mundtlige oplæg nogenlunde klart og delvist struktureret.</p> <p>I den efterfølgende samtale kan eksaminanden delvist præcist identificere og beskrive eksistentielle eller etiske problemstillinger. Eksaminanden kan med en del hjælp gøre rede for teorier, der udspringer af filosofiske, religiøse eller samfundsmæssige overvejelser.</p> <p>Eksaminanden demonstrerer en god forståelse af livsanskuelsers betydning for individ, samfund og kultur og vurderer med en del hjælp udsagn og delvist begrundet argumenter, der bygger på forskellige livssyn og værdigrundlag.</p> <p>Eksaminanden perspektiverer nogenlunde sikkert og med en del hjælp livsanskuelsers historiske eller nutidige betydning.</p>
02	Karakteren 02 gives for den tilstrækkelige præstation , der demonstrerer den minimalt acceptable grad af opfyldelse af fagets mål	<p>Eksaminanden gennemfører sit mundtlige oplæg usikkert og i netop acceptabel grad struktureret.</p> <p>I den efterfølgende samtale kan eksaminanden upræcist identificere og beskrive eksistentielle eller etiske problemstillinger. Eksaminanden kan med meget hjælp gøre rede for teorier, der udspringer af filosofiske, religiøse eller samfundsmæssige overvejelser.</p> <p>Eksaminanden demonstrerer en begrænset forståelse af livsanskuelsers betydning for individ, samfund og kultur og vurderer med meget hjælp og i netop acceptabel grad begrundet udsagn og argumenter, der bygger på forskellige</p>

		livssyn og værdigrundlag. Eksaminanden perspektiverer usikkert og mangelfuldt livsanskuelers historiske eller nutidige betydning.
--	--	--

Eksaminator og censor gennemfører en grundig votering, hvor eksaminandens præstation bedømmes ud fra de fem bedømmelseskriterier, der er angivet i læreplanen.

5. Faglig læsning

2. Mål

Kursisten skal kunne bruge læsning til at skaffe sig ny viden, herunder:

- a) orientere sig i en faglig tekst og aktivere baggrundsviden og erfaringer*
- b) formulere et læseformål*
- c) styre og regulere læsemåde på baggrund af formålet med læsningen*
- d) evaluere sit udbytte af læsningen.*

Kursisten skal kunne forstå tekstens sprog, sætningsbygning og struktur, herunder:

- e) identificere ord og begreber i teksten*
- f) forstå betydningen af tekstens nøgleord*
- g) aktivere sin viden om tekstens emne og danne indre forestillingsbilleder*
- h) sammenholde og integrere ny viden med eksisterende viden*
- i) drage følgeslutninger på basis af indre forestillingsbilleder*
- j) opnå en velfungerende arbejdshukommelse*
- k) tage notater under læsningen*
- l) benytte systematiske metoder til at skaffe sig overblik over tekster og stof*
- m) udnytte sin viden om teksttyper og genrer til at vælge en effektiv læsestrategi.*

§ 4 og bilag 50 i Avu-bekendtgørelsen angiver, at faglig læsning er en forpligtelse for alle fag, således også for livsanskuelse. Tanken er, at faglæreren skal undervise i faglig læsning, ikke 'blot' som et indledende ugekursus, men løbende gennem hele undervisningsforløbet. Faglig læsning er samtidig faglig læring, så faglig læsning falder i den forstand ikke uden for faget. Tilgangen til faglig læsning bør være følgende: Hvis kursisten ikke kan læse og forstå gængse samfundsfaglige tekster, så er der ingen vej uden om faglig læsning.

Det er dokumenteret, at mange kursister mangler den nødvendige viden eller kompetencer til at læse og forstå fagets tekster. Løsningen på problemet er, at kursisterne lærer gode læseforståelsesstrategier.

"En læseforståelsesstrategi skal forstås som en bevidst målstyret handling der kan udføres før, under og efter læsningen af en tekst med henblik på forskellige elementer i læseforståelsen. Den læser, der er strategisk bevidst, lader sit formål med læsningen styre valget af hensigtsmæssige strategier."

Merete Brudholm, 2011

Tre væsentlige elementer i udviklingen af en læseforståelsesstrategi er

- evne til at danne inferenser
- kendskab til tekststrukturer (tekstgenrer)
- kontrol af egen forståelse.

Inferens betegner evnen til at slutte fra tekstens oplysninger til 'det usagte', der ofte er en del af tekstens betydning som helhed. Mange tekster forudsætter på den måde, at læseren udfylder 'tekstens huller' – eller læser mellem linjerne – da alt ikke udtrykkes eksplicit. Der vil ofte være tale om tilfælde, som for en trænet læser er indlysende, men som den utrænede læser helt overser. Se evt. inspirationshæftet [Faglig læsning – i fagene](#) (s. 12).

Tekststruktur betegner de genretræk, der kendetegner fagets tekster. Kursisterne skal lære at spotte tekstens struktur for at kunne samle tekstens mening. I livsanskuelse indgår især beskrivende og argumenterende tekster (grundgenrer). Argumenter optræder ofte som ræsonnementer uden klare markører, der viser, hvad der følger af hvad, eller hvad der ligger til grund for et udsagn, en påstand. Det gør det vanskeligt at gennemskue argumenterne i argumenterende tekster.

Kontrol af egen forståelse betegner den overvågningsproces, kursisterne skal foretage i forhold til deres egen læsning og forståelse. Kursisterne skal huske jævnlige tjekke, om de har forstået det netop læste. Det kan lærerproducerede arbejdsark ('læseark') hjælpe kursisterne med.

Læsearkene kan eksempelvis opdeles i

- Før du læser – om læseformål, og hvilke begreber man skal 'kunne'
- Mens du læser – om tekstens centrale indhold i form af små opgaver, som kursisterne skal besvare skriftligt i læsearkene.

Læsearkene udtrykker en prioritering af, hvad der er vigtigt i teksten. Den prioritering har de fleste kursister vanskeligt ved selv at foretage, så læsearkene kan ses som en guide til kursisterne om, hvad de skal kunne. I klassen kan kursisterne eventuelt arbejde i grupper med udgangspunkt i deres besvarelser af læsearkene.

Det er samtidig dokumenteret, at skrivning og læsning støtter hinanden. Skriftligheden i arbejdet med læsearkene kan derfor ses som en styrkelse af læringsprocessen. Den skriftlighed kan naturligvis udvides til egentlig tankeskrivning.

”Læreren skal være mere markant til stede, så eleverne ikke lades alene med de svære fagtekster. Det er en måde at stilladsere på, så elever på sigt selv kan læse faglitteratur.”

Jesper Bremholm, 2012

Det giver sig selv, at arbejdet med læseark i forbindelse med faglig læsning forudsætter, at læreren forbereder teksterne, inden de uddeles.

Fagtekster i livsanskuelse indeholder som regel mange ord og begreber, kun få eller ingen anskueliggørende illustrationer o.lign. Samtidig er teksternes abstraktionsniveau gerne højt. En ordbog alene løser ikke de vanskeligheder, som kursisten vil støde ind i i mødet med sådanne tekster. Begreberne skal forstås, læsningen skal være langsom, og de mange usynlige kæder i teksterne skal afdækkes. Det skal kursisterne undervises i.

6. Bæredygtig udvikling

2. Mål

Målet er, at kursisten gennem deltagelse i almen voksenuddannelse:

- a) tilegner sig viden om de faktorer, der indgår i bæredygtig udvikling*
- b) forholder sig til bæredygtig udvikling som en kompleks udfordring*
- c) ser muligheder for som borger at fremme en bæredygtig udvikling*
- d) foretager ansvarlige handlinger i forhold til den fælles natur*
- e) forstår, at vejen til det bæredygtige samfund involverer såvel lokale som globale løsninger.*

§ 4 og bilag 50 i Avu-bekendtgørelsen angiver – som det er tilfældet med faglig læsning – at bæredygtig udvikling er en forpligtelse for alle fag. Bæredygtig udvikling implicerer foruden miljømæssige faktorer også både politiske og økonomiske dimensioner, der igen kan have etiske overvejelser indbygget, så livsanskuelse har meget at byde ind med i forhold til kursisternes indsigt i bæredygtig udvikling.

I forhold til fagets læreplan er der følgende at bemærke i forhold til bæredygtig udvikling i undervisningen: De faglige mål a), c) og d) giver mulighed for at inddrage bæredygtig udvikling i undervisningen. Alle kernestofområderne kan endvidere rumme bæredygtig udvikling ud fra følgende betragtninger:

- etiske positioner kan levere ræsonnementer og bud på svar på etiske problemstillinger
- eksistensfilosofien handler især om at træde i karakter som individ, at beslutte sig for sit liv, hvilket kan indebære valg af livsstil, der tager hensyn til fx de miljømæssige problemer, vi som menneskehed står midt i
- religiøse og ateistiske livstydninger indebærer ofte et natursyn, som begrundet vores omgang med naturen, og et menneskesyn, der begrundet omgangen med vores medmennesker
- samfund, demokrati og menneskerettigheder er naturlige indfaldsvinkler til den politiske/sociale dimension, der er det offentlige forum for behandling og eventuel løsning af problematikken
- identitetsdannelse før og nu kan skitsere den historiske forandring, der i eksempelvis den vestlige verden har betydet, at forbrug og derigennem slid på naturressourcerne for mange er en identitetsfaktor.

De store udfordringer for undervisning i bæredygtig udvikling er dels emnets kompleksitet, dels emnets naturvidenskabelige basisindhold. Bæredygtig udvikling implicerer mange aktører, interesser og kræfter, der tilsammen udgør en kompleks helhed – sammenhæng – som er vanskelig at overskue. Selv de konkrete data (de faktuelle forhold), som kunne tjene som håndtag i en diffus diskussion, er behæftet med flere usikkerhedsfaktorer.

Kompleksiteten viser sig bl.a. i, at CO₂-udledningen eksempelvis kan foreslås reduceret via en 10-dobling af brændselspriserne, men det får konsekvenser for verdenshandlen, hvilket igen kan få negative konsekvenser for den tredje verdens lande. Kunstgødning kan foreslås forbudt til fordel for 100 % anvendelse af økologisk landbrug, men det får konsekvenser i form af øgede sultkatastrofer og nødvendig omdannelse af skove til landbrugsjord. Og bag alle disse forhold spiller de umiddelbart usynlige interesser ofte en afgørende rolle for de politiske handlinger, der knytter sig til bæredygtig udvikling. Samtidig indeholder faget vinduer til centrale begreber og problemstillinger som rig/fattig, retfærdighed, demokrati, kultur, rettigheder mv.

I inspirationsskriftet [Bæredygtig udvikling – et indsatsområde inden for almen voksenuddannelse](#) sammenfattes målene i bilag 50 med termerne viden, værdier, holdning og handling. Et forløb i livsanskuelse, der involverer bæredygtig udvikling, kan med fordel tjekkes via følgende matrix:

<i>Stof</i>	<i>Mål</i>	Viden	Værdier	Holdning	Handling
Delemne 1					
Delemne 2					
Delemne 3					

Afkrydsninger i de tomme felter vil vise, om man i et givent forløb når omkring alle målene vedrørende bæredygtig udvikling. Dertil kommer naturligvis stadig de faglige mål i læreplanen for livsanskuelse.

7. Paradigmatiske eksempler

De paradigmatiske eksempler er sammenhængende forslag til, hvordan man kan arbejde med noget af det faglige stof, som faget livsanskuelse indeholder.

Forløbenes udgangspunkt er de faglige mål, som fremgår af læreplanen. I nogle tilfælde er forløbenes målformuleringer taget direkte fra læreplanen. I andre tilfælde er målene formuleret som delmål af de faglige mål i læreplanen eller som mål, der er formuleret konkret og anderledes, men som er indeholdt i de overordnede faglige mål i læreplanen. Man kan overveje, om ikke kursisterne i højere grad forstår konkrete mål formuleret af læreren i forhold til læreplanens mere overordnede mål.

7.1 Eksempel 1: Eksistens – at finde mening

<i>Omfang</i>	15-18 timer
<i>Faglige mål</i>	<p>Forløbets mål er, at kursisten kan</p> <ul style="list-style-type: none">• beskrive en eksistentiel problemstilling• gøre rede for eksistensfilosofiske teorier og overvejelser• vurdere eksistensfilosofiske udsagn og argumenter• diskutere eksistensfilosofiens betydning for det moderne menneske.
<i>Indhold</i>	<p>Forløbet inddrager følgende kernestof:</p> <ul style="list-style-type: none">• Eksistensfilosofi• Religiøse og ateistiske livstydninger. <p>Supplerende stof:</p> <ul style="list-style-type: none">• Eksistenspsykologi. <p>Følgende problemstillinger kan inddrages:</p> <ul style="list-style-type: none">• Kan man finde Kierkegaards forskellige mennesketyper i vor tid?• Hvordan kan man finde mening i en stresset verden?• Hvordan finde mening i en verden præget af uro og konflikt?• Har man brug for en religion for at have noget at tro på?• Hvordan kan man leve det almindelige liv?• Kan filosofferne hjælpe os med at leve det almindelige liv?
<i>Materialer</i>	<p>Fagtekster om Kierkegaard og Sartre. Uddrag af Mozarts opera <i>Don Juan</i> Uddrag af Anne Wivels film <i>Søren Kierkegaard</i> Lærerfremstillede notater om Frankl og Arendt Dokumentarudsendelse om holocaust Uddrag af Søren Ulrik Thomsens digt <i>Det værste og den bedste</i> Livskvalitetsspillet</p>
<i>Tilrettelæggelse</i>	<p>Der indledes med brainstorm og livskvalitetsspil for at forankre forløbet i hverdagen. Inddragelse af teorier foregår som lærerstyret undervisning med jævnlige diskussioner. Interviewundersøgelsen skal dels lære kursisterne at anvende de teoretiske tankegange i praksis, dels give anledning til at fortolke almindelige perspektiver i lyset af eksistensfilosofien. Den korte skriftlige fremstilling kan i sin opbygning være have samme form som den disposition, der skal skrives til prøven.</p> <p>Faglig læsning indgår i forløbet, jf. 4 nedenfor.</p>

1. Indledende brainstorm over, hvad det er, der giver mening i det almindelige liv. Herunder også en dialog om, hvad vi kan forstå ved begreberne mening og meningsløshed.
2. Spil om livskvalitet. Spillet foregår gruppevis. Hver gruppe fremlægger resultatet og argumenterer herfor. Konklusionerne samles og gøres tilgængelige til senere brug.
3. Lærergennemgang af Kierkegaards forskellige stadier.
4. Kursisterne forbereder sig via tekster, hvortil læreren har udarbejdet såkaldte læseark (jf. vejledningens kap. 5). Derudfra igangsættes et gruppearbejde ud fra teksterne, hvori der bl.a. optræder personer, der kan kategoriseres ift. eksistensformerne spidsborger, æstetiker, etiker og religiøs.
5. Kort historisk rids af Kierkegaards samtid set i relation til tiden omkring og efter 2. verdenskrig og frem til i dag.
6. Gennemgang af Sartre, Frankl og Arendt.
7. Mindre interviewundersøgelse om, hvad andre mennesker tænker om begreberne mening og meningsløshed. Interviewpersoner kan være medkursister. Dette foregår i mindre grupper.
8. Opsamling af undersøgelsesresultaterne og sammenstilling med teorierne. Grupperne fremlægger resultaterne. Grupperne laver en kort skriftlig fremstilling med udgangspunkt i undersøgelsen. Fremstillingen indeholder en redegørelse for, hvad gruppen ville undersøge, en oversigt over interviewspørgsmålene samt en konklusion på resultaterne.
9. Afsluttende diskussion: Hvad kan hver enkelt gøre i hverdagen for at træde i eksistens/leve et liv med mening? Er der hjælp at hente i filosofernes bud? Sammenlign med livskvalitetsspillet.

Evaluering

Evalueringen ligger i kursisternes skriftlige fremstilling, herunder om de er i stand til at formulere en konklusion. Desuden vil den afsluttende diskussion afsløre, om kursisterne kan bruge teorierne og de faglige termer. Læreren kommenterer både de skriftlige fremstillinger og den afsluttende diskussion.

7.2 Eksempel 2: Bioetik

<i>Omfang</i>	9-10 timer
<i>Faglige mål</i>	<p>Forløbets mål er, at kursisten kan</p> <ul style="list-style-type: none">• beskrive etiske problemstillinger, der følger af den bioteknologiske udvikling• argumentere for en etisk holdning til konkrete, bioteknologiske problemstillinger.
<i>Indbold</i>	<p>Forløbet inddrager følgende kernestof:</p> <ul style="list-style-type: none">• Etiske positioner• Religiøse og ateistiske livstydninger. <p>Forløbet inddrager følgende emner og problemstillinger</p> <ul style="list-style-type: none">• Afstandsetik• At finde sit eget etiske ståsted• Menneskesynets betydning for politiske valg• Bør en ny teknologi bruges, bare fordi den er færdigudviklet?
<i>Materialer</i>	<p>Kronik af Peter Kemp.</p> <p>Etisk Råds hjemmeside, www.etiskraad.dk, indeholder tre relevante indgange til forløbet:</p> <ul style="list-style-type: none">• Den etiske udfordring. Øvelse med aktuelle etiske dilemmaer, og mulighed for at finde sin egen etiske profil• Etik og livets byggeklodser for grundskolen. Lettilgængelig faglig introduktion om genteknologi, kloning og stamcelleforskning. Herunder interviews med forsker og etiker• Prioritering i sundhedsvæsenet. Et spil om liv og død. Et spil, der sætter kursisterne i politikernes sted og kræver valg mellem forskellige behandlingsformer og befolkningsgrupper. Spillet sælges ikke mere, men kan frit downloades fra materialemenuen. <p>Avisartikler om aktuelle etiske problemstillinger.</p> <p>Film: <i>Drengene fra Brasilien</i>.</p>
<i>Tilrettelæggelse</i>	<p>Undervisningen veksler mellem holdundervisning, gruppearbejde og individuelt arbejde. Forløbet starter og slutter med en individuel skriveøvelse om holdning til 1-2 aktuelle bioetiske dilemmaer for at bevidstgøre kursisterne om, at viden kan skabe udvikling i holdninger – og eventuelt også nye dilemmaer. Målet med spillet er at sætte kursisterne i etiske valgsituationer, hvor der kræves prioritering mellem sundhedsvæsenets forskellige behandlinger inden for en given økonomisk ramme, det vil sige etik anvendt i praksis.</p> <ol style="list-style-type: none">1. Forløbet starter med en brainstorm om aktuelle etiske dilemmaer, fx at kloning giver mulighed for, at en kvinde føder sin egen tvilling, at børn kan undfanges med en død mands sæd, og at forskere

- er parate til at lave et foster af menneske-dna og æg fra køer.
2. Individuel skriveøvelse om holdningen til et eller to af de nævnte dilemmaer.
 3. Introduktion til Peter Kemps afstandsetik og begrebet om det uerstattelige.
 4. Individuelt arbejde med Etisk Råds hjemmeside for at afklare sin egen etiske profil.
 5. Gruppevis spil om prioritering i sundhedsvæsenet.
 6. Temaet slutter med en individuel skriveøvelse om etiske dilemmaer med et afsluttende afsnit om, hvorvidt kursistens holdning er som før forløbet, og om nye dilemmaer er opstået under arbejdet.

Evaluering

De individuelle skriveøvelser i starten og slutningen af temaet fungerer som selvevaluering. En skriftlig faglig evaluering om Etisk Råd, om genteknologi, kloning og stamcelleforskning og om Peter Kemps afstandsetik. Kursisten får individuel tilbagemelding.

7.3 Eksempel 3: Medborgerskab

<i>Omfang</i>	9-10 timer
<i>Faglige mål</i>	<p>Forløbets mål er, at kursisten kan</p> <ul style="list-style-type: none"> • beskrive og vurdere udsagn og argumenter om ulighed • redegøre for menneskerettighedernes grundlag • perspektivere medborgerskab i historisk og nutidig betydning.
<i>Indbold</i>	<p>Forløbet inddrager følgende kernestof:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ethiske positioner • Samfund, demokrati og menneskerettigheder. <p>Forløbet inddrager følgende emner og problemstillinger:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Medborgerskab i Danmark i historisk lys fra indførelsen af statsborgerskab i 1776 til nu. • Udviklingen gennem de sidste 30 år i betingelser for at få dansk indfødsret. • Andelsbevægelsen, højskolebevægelsen og andre frivillige bevægelser betydning for Danmarks udvikling.
<i>Materialer</i>	<p>Integrationsministeriets hjemmeside www.nyidanmark.dk Institut for menneskerettigheders hjemmeside, søgeord: indfødsret. www.menneskeret.dk Artikel om medborgerskab, fx af Ove Korsgaard. Lærernoter om begrebet social kapital. Google Earth. <i>Hvor bor jordens mennesker</i> (www.emu.dk) – viser fire børns levevilkår. http://uddannelse.amnesty.dk – hvor Amnesty International viser flygtninge og børnesoldaters vilkår.</p>
<i>Tilrettelæggelse</i>	<p>Dette forløb giver mulighed for at forbinde overvejelser om etiske positioner og religiøse og ateistiske menneskesyn med konkrete nutidige problemer. Den idéhistoriske dimension medtages, og linjer trækkes til holdets øvrige arbejde under den historiske udredning af medborgerskabets betydning. Kursisterne vil enten personligt eller gennem medierne have et vist kendskab til emnet, og derfor lægger forløbet op til stor kursistaktivitet, dels i gruppeundersøgelserne, og dels i den debatskabende fremlæggelse.</p> <p>Bæredygtig udvikling indgår i forløbet, (jf. pkt. 5 nedenfor).</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Forløbet indledes med en historisk gennemgang af medborgerskabets betydning fra 1776 til nu. 2. Gruppevis indsamling af data og erfaringsdeling om betingelser for at opnå dansk medborgerskab gennem tiderne. 3. Gruppevis undersøgelse (via interviews eller digitale medier) af levevilkår forskellige steder på kloden, sammenligning og diskussion

om nogle af disse menneskers værdier og evt. barrierer i forhold til at opnå det, man ønsker. I diskussionen inddrages økonomisk, miljømæssig og udviklingsmæssig bæredygtighed.

4. Møde med mennesker (evt. udefra), som repræsenterer et værdigrundlag, som er forskelligt fra det, flertallet af holdet repræsenterer.
5. Forskellige rettigheder døftes, herunder retten til rent vand, og det drøftes, om medborgerskab i global sammenhæng er forenelig med de store skel mellem rig og fattig. Konsekvenserne for livskvalitet og selvrealisering diskuteres.
6. Som afslutning på forløbet laves en praktisk øvelse, der demonstrerer forståelse af forskellige menneskers livsvilkår. Der kan vælges blandt følgende tre forslag:
 - *Statuslinjen*: En gruppe kursister, fx fem, stilles op på en lang række ved statuslinjen. De repræsenterer forskellige samfundslag i et u-land, fx en ung ugift kvinde, en ung ugift mand, en enlig markedskvinde, en højtuddannet mand og en traditionel leder. De kan også repræsentere fem forskellige nationaliteter: en dansker, en kineser, en afrikaner, en nord-amerikaner og en inuit. Gruppen får nu nogle spørgsmål af læreren, og den enkelte rykker et skridt frem, hvis man svarer ja, og et skridt tilbage, hvis man svarer nej. Fx: Kan du gå sikkert på gaden om aftenen? Kan du vælge den uddannelse, du ønsker? Kan du tage et lån? Vil et barn mere i familien være en lykke? etc. Øvelsen illustrerer forskelle i status, indflydelse og personlige udfoldelsesmuligheder.
 - *Paneldebat*: Om menneskerettigheder og medborgerskab, hvor kursisterne tildeles roller, der repræsenterer de aktuelle positioner i den politiske debat.
 - *Forumteater*: Om mennesker og medborgerskab. Forumteater handler om problemstillinger, der er relevante for deltagerne, og de gennemspilles flere gange. Efter første gennemspilning opfordres tilskuerne til at deltage i løsningen af problemerne ved at gå på scenen og udskifte en person eller komme med ændringsforslag, som så indgår i handlingen i næste gennemspilning.

Evaluerings

Kursisternes udbytte fremgår af forløbets afsluttende øvelse, som vil vise, om de kan demonstrere en reflekteret forståelse af medborgerskabets betydning for individ, samfund og kultur og vurdere udsagn og argumenter, der bygger på forskellige livssyn og værdigrundlag. Kursisterne får mundtlig tilbagemelding på arbejdet.

7.4 Eksempel 4: Identitet i det senmoderne samfund

<i>Omfang</i>	10-12 timer
<i>Faglige mål</i>	<p>Forløbets mål er, at kursisten kan</p> <ul style="list-style-type: none"> • gøre rede for teorier og udsagn om identitet • demonstrere forståelse af identitetsbegrebets betydning i det senmoderne samfund • beskrive og vurdere forskellige udsagn, der bygger på forskellige livssyn.
<i>Indhold</i>	<p>Forløbet inddrager følgende kernestof:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Identitetsdannelse før og nu. <p>Forløbet inddrager følgende emner og problemstillinger:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Indkredsning af identitetsbegrebet • Samfundets udvikling i den vestlige verden – historisk set • Valg og identitet • Socialkarakterer – senmodernitet og det refleksivt moderne • Identitetsskabende faktorer så som relationer, kultur, roller og kønsroller, religiøse grupper, politiske grupper, livsstilsgrupper, valg af uddannelse.
<i>Materialer</i>	<p>Fagtekst: Oversigt over sociologen Dominique Bouchets tre hovedtyper af personlighedskarakterer, der er udviklet inden for forskellige typer af samfund</p> <p>Lærernoter: Antony Giddens om identitetsdannelsen hos det moderne menneske</p> <p>Illustrationer: Minerva-systemet der opdeler danskerne i fem grundlæggende segmenter + Statistik over unges uddannelsesvalg</p> <p>Myter: Syndefaldsmyten + Narkissosmyten</p> <p>Tv-udsendelse: Krøniken (uddrag).</p>
<i>Tilrettelæggelse</i>	<p>Dette forløb kan med fordel placeres først i forløbet, da begrebet identitet er umiddelbart genkendeligt og motiverende emne for kursisterne. Emnet lægger nemt op til inddragelse af kursisters egne erfaringer. Forløbet indeholder desuden en skriftlig dimension.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Indledningen til emnet kan foregå som en brainstorm. Kursisterne inddeles i grupper, der skriver på post-it-lapper, hvad de mener, der har betydning for identitetsdannelsen. 2. Hver kursist fortæller i 1-2 minutter om: Hvem er jeg? 3. Derefter skrives flere post-it, og hver gruppe vælger nu et punkt eller område, som de vil arbejde videre med. 4. Der undersøges, læses og skrives. Ind imellem holder læreren fælles oplæg om relevante teorier ud fra de nævnte materialer.

5. Grupperne skriver om emnerne, og der kan laves interviews, tages på ekskursion eller andet.
6. Grupperne fremlægger for klassen mundtligt og afleverer et skriftligt resumé til de andre grupper. Slutteligt læser læreren alle tekster igennem og giver senere mundtlige tilbagemeldinger.

Evaluering

De mundtlige fremlæggelser udgør sammen med de skriftlige resuméer grundlaget for en faglig evaluering af forløbet, hvor kursisterne får tilbagemeldinger på både fremlæggelser, skriftlige resuméer, arbejdsindsats og engagement.

7.5 Eksempel 5: Næstekærlighed

<i>Omfang</i>	10-12 timer
<i>Faglige mål</i>	<p>Forløbets mål er, at kursisten kan</p> <ul style="list-style-type: none"> • gøre rede for næstekærlighedsbegrebet – før og nu • gøre rede for forskelle mellem religiøse og ateistiske livstydninger • gøre rede for etiske problemstillinger i forhold til organdonation • forholde sig reflekteret og argumenterende til organdonation som etisk problemstilling.
<i>Indhold</i>	<p>Forløbet inddrager følgende kernestof:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Etiske positioner • Religiøse og ateistiske livstydninger. <p>Forløbet inddrager følgende emner og problemstillinger:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Den gyldne regel og forholdet til næsten • Religiøs næstekærlighed • Ikke-religiøs næstekærlighed, fx Kants ’kategoriske imperativ’ • Nationale og internationale hjælpeorganisationer • Organdonation.
<i>Materialer</i>	<p>Opslag om næstekærlighed og den gyldne regel Bibelen – uddrag af Lukas-evangeliet Fagtekst om Løgstrups suveræne livsytringer Artikel om organdonation Artikler fra nationale og internationale hjælpeorganisationers hjemmesider Dekalogfilm nr. 8: <i>Du må ikke sige falsk vidnesbyrd imod din næste.</i></p>
<i>Tilrettelæggelse</i>	<p>I tilrettelæggelsen lægges der op til en høj grad af selvstændighed, og derfor kan dette tema lægges sidst i forløbet, hvorved der kan perspektiveres til de andre forløb. Arbejdsprocessen, hvor der undersøges, læses og skrives, er berammet til ca. 6 timer, ekskl. hjemmearbejde. At se på billeder og tage billeder til et færdigt produkt kan skabe en bevidsthed om næstekærlighed. Billederne kan indgå i oplægget til fremlæggelsen.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Emnet indledes med en brainstorm i klassen. 2. Emnerne kategoriseres, og klassen deler sig op i mindre grupper, der undersøger og definerer begreberne. Herefter vælges et emne af grupperne. 3. Læreroplæg om Løgstrup og Kant. 4. Der skabes et rolleforum om organdonation, hvor der tildes roller for og imod organdonation. De involverede parter debatterer emnet ud fra nogle problemformuleringer, som læreren kaster ind i forummet. 5. Grupperne skal skrive en avissektion om næstekærlighed. Hver gruppe skriver en eller flere artikler til avisen med forskellige

vinkler på emnet, fx organdonation, hjælpearbejde, 'det kategoriske imperativ', den barmhjertige samaritaner m.fl.

6. Fremlæggelse: Teksterne lægges ind på holdets eller institutionens elektroniske kommunikationssystem. Grupperne fremlægger mundtligt. Alle får et digitalt eksemplar af teksterne, inkl. eventuelle anvendte billeder.

Evaluering

Der evalueres i fællesskab på fremlæggelse, produkt, indhold, arbejdsform samt kursistens engagement. Til sidst giver læreren en tilbagemelding til hver kursist på baggrund af forløbets mål.

7.6 Eksempel 6: Renæssancemennesket

<i>Omfang</i>	12-15 timer
<i>Faglige mål</i>	<p>Forløbets mål er, at kursisten kan</p> <ul style="list-style-type: none">• gøre rede for individets fødsel i renæssancen• gøre rede for Machiavellis politiske realisme• diskutere religionens status og vilkår i renæssancen• beskrive renæssancens kunst som udtryk for periodens livssyn• diskutere renæssancens aktualitet.
<i>Indhold</i>	<p>Forløbet inddrager følgende kernestof:</p> <ul style="list-style-type: none">• Religiøse og ateistiske livstydninger• Samfund, demokrati og menneskerettigheder. <p>Forløbet inddrager følgende emner og problemstillinger:</p> <ul style="list-style-type: none">• Individets fødsel – renæssancens humanisme• Magt og realpolitik• Menneskesynet i renæssancekunstens realisme• Reformationen.
<i>Materialer</i>	<p>Fagtekst om renæssancen som historisk-kulturel periode Fagtekst om Machiavellis politiske filosofi Artikel om Savonarolas opgør med Medici-familien Tv-udsendelse om reformationen Kunstabilleder og skulpturer fra renæssancen www.dr.dk – site om renæssancen.</p>
<i>Tilrettelæggelse</i>	<p>Undervisningen vil foregå som en vekselvirkning mellem teoretiske oplæg, dialog og drøftelser samt kursisternes eget arbejde med det faglige stof. Arbejdet med at udfærdige en artikelsamling giver endvidere kursisterne mulighed for at omsætte tekster og tanker til kreative opsætninger. Der inddrages varierede materialetyper, der tilgodeser forskellige tilegnelseskompetencer. Det er en væsentlig del af forløbet, at kursisterne jævnligt udtrykker og formidler de teorier og tanker, der er i spil. Sammen med en skriftlig dimension skal dette styrke kursistens mulighed for en reflekteret forståelse.</p> <p>It indgår i forløbet i form af informationssøgning og præsentation af gruppearbejde (sidstnævnte jf. pkt. 5 nedenfor).</p> <ol style="list-style-type: none">1. Indledende drøftelse af forestillinger om middelalderen og den hierarkiske verdensorden.2. Oplæg om renæssancens opkomst med fokus på humanismen og renæssancens øvrige moderne træk. Hvori består det nye i renæssancen? (sml. med middelalderen). Fagteksten om renæssancen som historisk-kulturel periode nærlæses.

3. Oplæg om Machiavellis realisme, magtteori og om renæssancens politiske klima.
4. Gruppearbejde med forskellige emner. Kursisterne deles i fire grupper, hvor gruppe 1 arbejder med udvalgte begreber fra oplægget om renæssancens opkomst, gruppe 2 med fagteksten om Machiavelli, gruppe 3 med Savonarolas opkomst og fald og gruppe 4 med sitet fra www.dr.dk med fokus på forskellene på italiensk og dansk renæssance. Alle grupper får udleveret præcise opgaver, hvoraf en af dem drejer sig om at trække linjer fremad i forhold til renæssancen.
5. Præsentation via PowerPoint: Mindst to kursister fra hver gruppe fremlægger gruppens arbejde med eksempler fra tekstmaterialet. Til sidst former hver gruppe en kort tekst med én illustration, der indgår i en artikelsamling.
6. Oplæg om mennesket i renæssancens kunst – med særligt fokus på menneskesynet. Hvordan kommer renæssancens idéer om grænseløshed, menneskekroppen, den urolige stræben og forholdet til Gud til udtryk? Kan vi genkende træk af det moderne menneske? Kursisterne sætter igen en kort tekst med billeder ind i artikelsamlingen.
7. Tv-udsendelse om reformationen. Efterfølgende drøftelse af, hvorfor reformationen fandt sted. Hvilke renæssancetræk indeholder reformationen? Hvilket religiøst livssyn indebærer reformationen? Kursisterne skriver de sidste tekster (med billeder) til artikelsamlingen.
8. Afsluttende drøftelse: Gør rede for karakteristiske træk ved renæssancen? Menneskesynet? De politiske idéer? Kunsten? Religionen? Dækker artikelsamlingen disse karakteristiske træk?

Evaluering

De mundtlige fremlæggelser udgør sammen med de skriftlige tekster grundlaget for en faglig evaluering af forløbet, hvor kursisterne får gruppevise tilbagemeldinger på både fremlæggelserne og teksterne.